

Грозни - превръщането на военна крепост в град (интегрирането на кавказките народи към градската цивилизация в Руската империя). Цветелина Харалампиева

Цветелина Харалампиева

Грозни - превръщането на военна крепост в град

(интегрирането на кавказките народи към градската цивилизация в Руската империя)

В началото на XIX в. Руската империя започва дълъг и сложен процес на интегриране на завладените кавказки територии с цел окончателното усвояване на региона и превръщането му в стабилна и сигурна граница с Османската империя и Персия. Ключовото разположение на региона, представляващ своеобразен мост между Европа и Азия, както и фортпост за разпространение на политическо и икономическо влияние в съседни територии, е една от основните предпоставки за намеса на външни сили в руската вътрешната политика на Кавказ. Това дава своето отражение най-вече в Северен Кавказ, където опитите за приобщаване на т.нар. "планинци" водят да избухването на около 50 г. война. Поради това усиленото интегриране на региона и превръщането му в неразделна част от руските имперски територии се осъществява едва след края на Кавказката война през 1864 г. Част от този процес е и преобразяването на Северен Кавказ от военна и размирна територия в мирна административна област с градове и нормален обществен-икономически живот. В началото градообразуващите процеси на Северен Кавказ са свързани с превръщането на крепостите от т.нар. Кавказка линия в градове. Така се появява и град Грозни, които с бързото си развитие след края на Кавказката война се превръща в естествен икономически и стопански център на Чечня.

Създаването на града се свързва с името на ген. А. П. Ермолов. Участник във войната срещу Наполеон, той е назначен от Александър I през април 1816 г. за командващ на отделния Грузински (Кавказки) корпус и управляващ гражданската част на Кавказ и в Астраханската губерния, а също и за извънреден и пълномощен посланик на Русия в Персия. Той остава на този пост до 1827 г. и за десетгодишното си управление успява да постави началото на навлизането на руската администрация в региона, както и на нова военна стратегия, съобразени с реалностите в този край. Именно в резултат най-вече от военната дейност на генерала се появява крепостта Грозная - бъдещият град Грозни. Тя е свързана с възгледите му за покоряването на Севернокавказкия регион.

За ген. Ермолов Кавказ е крепост, която трябва да се обсажда с постоянство. Негова е идеята бунтовните региони да бъдат разделени на по-малки подрегиони, които да бъдат обградени с крепостна система, като планинците се изтласкват все повече към високите части на планината, където да бъдат окончателно обсадени без възможност за бягство. А аулите, които са техни убежища, да се превземат един по един. За да прекрати набезите на планинците срещу руските поселения, Ермолов взима решение да ги изтласка навътре в планината, като пренесе Линията зад р. Терек, да превземе р. Сунжа и постепенно, в течение на 3 години, да построи по нейното течение редица крепости. След като Александър I дава „височайшо“ разрешение, генералът започва реализация на своите планове и за няколко години са построени редица крепости, сред които и Грозная. Тя става част от дългата фортификационна линия (Кавказка линия), която се простира от Назран (град в днешна Западна Ингушетия) до бреговете на Каспийско море. Едновременно се проправят просеки от север на юг, които откриват достъп до неуязвимите преди това места, където са базирани чеченските и дагестанските отряди^[1]. Така военната блокада се съчетава и с икономическа, тъй като изтласквайки и ограничавайки непокорните племена в планините, те са лишени от равнинните терени, които са основни за тяхната прехрана. Невъзможността им да обработват земи и да пасат стадата си, ще ги доведе до глад, който се смята за ефективно средство за подчинение от ген. Ермолов.

„Аз пристъпвам към изпълнение на отдавнашното си намерение да превзема Сунжа и да обузда оскърбителните злодейства на чеченците, които вече преминха всякаква граница на търпение...Аз поставих тук основите на крепостта, наречена Грозная. В нея ще има гарнизон до 1000 души и ще всява ужас на чеченците.“^[2] Това споделя ген. Ермолов, намиращ се на лагер на р. Сунжа в писмо

от 9 юли 1818 г. до своя приятел граф М. С. Воронцов. За рождена дата на града се смята 10 юни 1818 г. (стар стил), когато е поставен първия камък на крепостта*. Строителството на крепостта е завършено в средата на октомври при тежки климатични условия и под постоянна заплаха от чеченски нападения[3]. Тя става резиденция на командващия левия фланг на Кавказката линия, който е и практически управляващ Чечня. Тогава е и времето, когато започва същинското установяване на политически и административен контрол върху чеченците чрез института на „пристава“, чрез тяхното изселване в равнинните територии, чрез привличането им на руска служба[4].

Няма специално описание как изглежда крепостта Грозная първоначално. Но на базата на разкази за други крепости и на една ранна рисунка*(изображението в ляво), запазена до днес, ето какво описание дава А. И. Казаков: „Не е имало никакви каменни стени, подвижни мостове над канавките, както може да си представите от нейното име. Цитаделата имала вид на правилен шестоъгълник, всеки от ъглите на която издавали напред бастيون с амбарзури за две оръдия – всичко 12. Насипни валове, подсилени огради. Вътре в цитаделата се разполагали помещенията за съхранение на оръжието и боеприпасите, казарми и караулни помещения за частите носещи гарнизонната служба. Самата крепост и прилежащите ѝ територии били обградени от ровове. Постройките са от дърво или са паянтови. В редки случаи – кирпичени. Покривите на всички са от тръстика. Границата на крепостта и предградието минавала по днешната улица Кабардинска.“[5] От главния вход над рова е прехвърлен мост, от който тръгва път свързващ се с главния, водещ към центраните области на Русия. През 1850 г. е построена и триумфална арка наричана „Александровска врата“ именно в чест на посещението в Грозная на престолонаследника Александър Николаевич – бъдещият император Александър II[6].

Грозная, както и другите крепости, се превръща освен в място за военна служба и в дом за руските войници, които постепенно започват да се изграждат като отделен специфичен корпус, за когото е характерен особен менталитет и начин на възприемане на службата, различен от останалите войници в руската армия. За тях предишният опит е без значение, защото тук те се сблъскват с нещо ново и непознато. Всички стават част от един „екип“, който е призван да води борба в името на високи морални цели. Не случайно повечето от руските генерали управляващи областта, възприемат своята дейност на Кавказ като цивилизаторска. Те трябва да бъдат светлината за потъналите в мрака на невежеството планинци. Последните трябва да осъзнаят, че техните предводители ги обричат на смърт, изпращайки ги срещу руската армия в името на лични интереси.

Преди всичко в Грозная живеят военни, които са част от гарнизона на крепостта и са настанени в казармите, разположени на нейната територия. Като цяло преселването на военни (най-вече казаци) по Кавказката линия е целенасочена политика на руското управление за подсилване на отбраната на руските територии както от нападенията на планинците, така и с цел защита на мирно живеещите им сънародници и руските поселения. Това се оказва в полза при централизирането и стабилизирането на управлението в областта, тъй като води до сливане на административната с военната власт – всички административни длъжности се заемат от военни. При създаването на градско население също се набляга на преселването на военни с техните семейства. Това постепенно се случва и с Грозная, където през 1822 г. възниква нейното „предградие“, в което живеят семействата на руските войници, а по-късно се заселват и занаятчии, търговци. Там се намират и първите улици, съществуващи и до днес (улиците „Первомайская“, „Пушкинская“, „Быковская“)[7]. През 30-те г. възниква и селище на планински евреи. Но скоро земите, отделени за строителство на жилища, се изчерпват. На разселването на изток пречи реката, на която по това време няма мост. Затова постройките се изместват на югозапад, където именно се оформя административния, търговския и културен център на бъдещия град.

През 1839 г. по заповед на командването в югозападните покрайнини на крепостта е създадено ново военно поселение, като живеещите там войници трябва да защитават мирните жители от предградието. Поселението е изцяло от женени войници от Курински егерски полк. В последствие в периода 1848 – 1851 г. всички жители на поселението са зачислени в казашкото съсловие и то започва да се нарича станица* Грозненска. Улицата, която разделя станицата от предградието на крепостта, започва да се нарича Гранична. В настоящето това е известният в Грозни проспект „В. В. Путин“.

Малко чеченци живеят в предградието на крепостта. Основно това са преводачи към щаба на левия фланг на Кавказката линия. По-късно (от 1852 г.) се появяват и чеченци чиновници в административните органи. Срещу крепостта, на десния бряг на р. Сунжа са разположени 4 чеченски аула: Янги-Юрт, Кули-Юрт, Сарачан-Юрт и Грозненски, в които живеят повече от хиляда човека[8]. Жителите на тези аули се занимават със скотоводство и със спускане на дървен материал по р. Сунжа и по-нататък по р. Терек в Кизляр за продажба на намиращия се там пазар. Грозная, задно с поселението и прилежащите аули, прави внушително впечатление: „Крепостта Грозная и всичките четири аула, които се приютявали под нейните стени ... отдалече изглеждали като значителен град, по-скоро мюсюлмански, отколкото християнски, благодарение на минаретата и пирамидалните тополи, които ѝ придавали достатъчно живописен вид.“[9] – пише един от очевидците.

Първоначално в крепостта има предимно служебни помещения като казармите на учебния, инвалидния, музикалния и на други отряди, както и кухня, дървена полкова църква и др. Няма и улици. В първите месеци над Сунжа е прекаран мост - неустойчиво съоръжение, на което не могат да се разминат и две каруци. На левия бряг на Сунжа се намират полковата баня и работилници, най-вече ковачници. Затова, когато там се оформя улица, тя е наречена „Кузнечная“ (сегашната „Гвардейская“). След 1844 г., когато щаб-квартирата на Куринския полк е преместена, много от служебните помещения са разрушени и вместо тях се появяват търговски лавки и магазини, образуващи своеобразен безистен, където може да се купи всичко.

В крепостта Грозная през 1828 г. се създава и една от специфичните за управлението на Кавказ съдебни институции, а именно Чеченския народен съд. Характерното за него е, че за разлика от другите подобни съдилища, членовете му са изборни, а не назначени от руската администрация, което е принцип при колонизацията на севернокавказките народи. Изборни са и съдебните заседатели. При формирането на състава на съда обаче има ограничения свързани със социалния статус на членовете му, а именно, че те трябва да бъдат хора „достойни по произход и способности“^[10]. Също така тази изборна „свобода“, предоставена на чеченците, се компенсира с присъствието в съда на руски офицери, които заемат постове председател и секретар на съда и са назначавани от командващия левия фланг на Кавказката линия. Съдът разглежда граждански дела на базата на адата (обичайното право) на чеченците, като в някои случаи той се приспособява към руското законодателство. Само на базата на последното пък се разглеждат углавните дела от руски военен съд. Чеченският народен съд има и административни функции, свързани със събирането на сведения за данъците и повинностите, отбивани от подвластните в полза на господарите и духовенството. В съда също така се издават разрешителни на жителите на Чечня, които ще пътуват из Кавказкия регион. Това са методите, чрез които кавказката администрация усилва контрола си в региона и приспособява постепенно обичайното право на планинците към общоруското законодателство.

През 20-40 г. на XIX в. Кавказ и в това число крепостта Грозная се превръщат в място на заточение за много хора, дръзнали да се опълчат на царската власт. Самият Александър I нарича Кавказ „топлия Сибир“. Участиа на заточениците никак не е лека, защото в региона върлуват много заразни болести като маларията например, поради което на всички войници и офицери в Грозная се дава задължително хинин. До началото на 40-те г. в крепостта няма постоянна болница и затова болните се настаняват във временни. Друга постоянна опасност са и нападенията на непокорните чеченци и произтичащата от това реална смъртна заплаха за поселенията в и около крепостта. Поради това властите се надяват, че изпращайки заточениците на Кавказ и най-вече в Грозная, те няма да се върнат живи от там. Първите, които изпитват „топлината“ на Кавказ са декабристи, заточвани в „топлия Сибир“ заради различни постъпки още преди въстанието на декабристите през 1825 г.^[11] Всеки от тях може да бъде командирован с отряд до който и да е участък на Кавказката линия, да загине в борба с кавказците или с тежка болест.

В началото на 30-те г. на XIX в. начело на бунтуващите се севернокавказци застава имам Шамил, който на базата на мюридизма, секта на исляма, организира планинските народи в борбата срещу „руския враг“. Той успява да създаде своеобразна държава наречена имамат, в която безусловното подчинение на Шамил е закон. Тя обхваща Чечня, Дагестан и Черкезия. Почти 30 г. са необходими на руската власт да се пребори с Шамил и да го залови. През този период всички усилия са съсредоточени в тази насока и войната става приоритетна грижа на кавказките наместници и царската власт. Поради това дейностите свързани с благоустройството на региона остават на заден план.

Въпреки това икономическото развитие на крепостта Грозная продължава, превръщайки я не само във военно-административен център, но и в оживен икономически и търговски пункт, свързващ планинците с местното население и търговци идващи дори от Централна Русия. Това се дължи и на относителното спокойствие в Грозная, което се потвърждава от думите на руския писател А. Л. Зисерман, който по тове време служи към щаба на левия фланг на Кавказката линия, разположен в Грозная: „В течение на двадесет и две години (от 1818 до 1840 г. – б.а.), ако не се считат незначителните хищнически действия и няколко отделни опити за въстания, значително лесно усмирите чеченци не показвали особена враждебност и живеели мирно. Ако се бяхме възползвали от този продължителен период за силно укрепване на нашата власт, ако бяхме построили добри пътища за съобщения, бихме си осигурили места за преминаване през Сунджа и Терек... бихме се погрижили за някакво развитие на промишлеността, бихме направили поне едно училище, привличайки в него синовете на най-влиятелните местни жители за изучаване на руски език ... и сами да се стараехме да се запознаем със страната и нейното население, то може би в описваното време Грозная щеше да има друг характер, по-мирен, граждански...“^[12].

Крепостта Грозная. Рисунок – А. Дяков. Началото на 40-те г. на XIX в.

40-те г. на XIX в. е периодът, в който руските крепости се превръщат в притегателна сила за

планинците, уморени от постоянните битки и липсата на сигурност за семействата и живота си. Едно от основните средства за утвърждаване на руското влияние сред планинските народи, според тогавашния наместник на Кавказ ген. М.С.Воронцов, е именно търговията. Той смята, че материалната заинтересованост може да неутрализира враждебността на планинците и да обезпечи устойчиви проруски настроения. Затова както в Грозная, така и в другите крепости започват да се организират пазари. На тях се създава възможност за обмен на стоки. Кавказците могат да се докоснат до стоки, които биха облагородили техния бит, оттам и да ги приобщиат към една култура, която първоначално предизвиква страх. На руснаците им е наредено да оказват всякава помощ на своите посетители и да ги предпазват от измами и неправди. Те трябва да покажат, че руснаците са тук не за да ги преследват, а за да им помагат^[13]. Често разбира се, се използват и подкупи, които осигуряват верността на водача на даден аул и той става част от управата на крепостта. А населението става вярно на руснаците, получавайки в замяна сигурност за живота си и защита от непреклонния имам.

Тази политика дава своя резултат и дори самите планинци в началото на 1850 г. се обръщат с молба към началника на левия фланг на Кавказката линия да се учреди в покрайнините на Грозная един път месечно тридневен пазар и да се позволи на „немирните“ жители на Чечня, намиращи се под управлението на имам Шамил, да продават своите стоки в замяна на различни промишлени товари доставяни в крепостта от руските търговци от Централна Русия. Те получават разрешение и така се появява първия панаир, разположен на левия бряг на р. Сунжа. Той бързо става популярен сред планинците. Благодарение на него Грозная се превръща в един от главните търговски центрове на левия фланг. По сведенията на ген.-майор Пулло до 40 хил. планинци ежегодно идват на пограничната линия, за да продават своята продукция^[14]. Панаирът е проведен през май и продължава три дни без инциденти. Планинците донасят хранителни продукти, животински кожи, платове, килими. А купуват от руските търговци промишлени стоки, тъкани, калмикски чай и др. И двете страни остават удовлетворени и изразяват желание ежегодно да има такива панаири.

По това време в Грозная силно се развива занаятчийството. Тук работят ковачи и майстори кожари. Наблюдават се и начални форми на промишленост, свързана с появата на кирпични заводи и ръчен добив на нефт в околностите на града. В описанията на очевидци от това време Грозная започва все по-често да се нарича град: „От неголяма крепост ...тя по мое време се превръща в обширен...град...с големи магазини, складове, лазарети и задоволително голям брой търговски заведения“^[15]. Или: „Който посещава Кавказ – с пристигането си в Ставропол, Пятигорск, Кисловодск, Владикавказ, Грозная и др. – вижда градове, оживен търговски и руски живот.“^[16]

Продължаването на миротворческата политика и от следващия наместник на Кавказ ген. А. И. Барятинский, съчетана не само с привилегии на планинците към мирна дейност, каквато е търговията, но и със силна пропаганда, дава своите резултати и води до разпадането на имамата на Шамил. Много чеченци се отделят от имама, уморени от дългите години на война и лишения, и се обръщат към Русия, защото започват да вярват, че тя може да им осигури по-добър и спокоен живот. Това е и целта на пропагандата провеждана от наместника – да укрепва тази вяра не само на думи, но и чрез социалната си политика, изразяваща се в материална помощ и защита. Дори верни на Шамил наби* и представителин на местната аристокрация, се отделят от него, защото виждат, че съюзяването с руската военна администрация им гарантира по-висок социален статус и гаранции за съхранение на собствеността им. Така особено около крепостта Грозная се появяват все повече нови поселения на чеченци, които желаят да се върнат към мирния начин на живот. Постепенно крепостта се превръща от военно-стратегически пункт в търговско-икономически и административен център на Чечня.

През 1857 г. напрежението отслабва, поради което отпада нуждата от поддържане на щаб в Грозная. В нея се учредява пощенска станция и започва регулярно движение на дилижанси до Владикавказ, чрез които се осъществява връзката с Централна Русия. През 1859 г. ген. Барятинский нарежда от 1860 г. в Грозная да се организират два панаира – един през пролетта и един през есента. Това е и годината, в която с указ на император Александър II от левия фланг на Кавказката линия е създадена Терска област разделена на 4 окръга: Чеченски, Ичкерийски, Ингушки и Нагорни. Именно на Чеченски окръг център става крепостта Грозная. Въведено е и специално съдебно-административно управление, наречено „военно-народно управление“, прилагано за местното население на Чечня, а по-късно и в целия Североизточен Кавказ^[17].

Като цяло ето какво представлява Грозная към 1860 г.: население — 1100 човека. Основно занятие на жителите е земледелие, градинарство, лозарство, овощарство, събиране на диворастящ лен, животновъдство. Промишлеността е свързана с ръчно добиване на нефт – 15 хиляди пуда** годишно, производство на стороителни материали в няколко малки заводи за кирпич. Занаятчийството е свързано, както беше споменато, най-вече с ковачество, домашна индустрия, обработка на кожи, а също и традиционно производство като кавказка украса на оръжия, изработка на украшения от злато и сребро. Развита търговията, осъществявана на съществуващия своеобразен безистен, състоящ се от лавки и магазинчета и обособен в цял квартал. Комуникационните връзки се свеждат до наличието на един пощенски отдел с една пощенска станция. Културните учреждения са един полкови клуб, градски парк с полщадка за танци с музика от полкови духов оркестър. Няма театър и библиотека, нито училища. Благоустройството

на крепостта също е на ниско ниво – няма мостове, на места има дървени тротоари, няма улично осветление[18]. Изобщо нивото на развитие на търговията и промишлеността в Северен Кавказ до този период се определя преимуществено от вътрешните потребности на икономиката на областта и нейното население. След края на Кавказката война обаче тази ситуация се изменя и в региона започва бурно развитие, част от което е и превръщането на крепостта в капиталистически град.

Пълното включване на Северен Кавказ в състава на Русия съвпада с отмяната на крепостанто право в страната. Завършването на Кавказката война (1859 г. е пленен Шамил, а 1864 г. се предават и последните бунтуващи се планинци) и отмяната на крепостничеството се решаващи са по-нататъшното развитие на социално-икономическия и културен живот в Северен Кавказ.

След края на Кавказката война крепостите губят своето основно предназначение. На 30 декември 1869 г. император Александър II подписва указ, с който се провеждат административни реформи в Терска област и тя е разделена на седем окръга. Център на Грозненски окръг става крепостта Грозная, която трябва да се преименува в град. Този процес обаче се забавя с една година, по време на която се изработва закона за новия град. Едва на 1 декември 1870 г. наместникът на Кавказ великият княз Михаил издава циркуляр, с който от 1 януари 1871 г. влиза в действие новото административно устройство на Терска област, а с него и превръщането на крепостта Грозная в град Грозни. Освен придобиването на градски статут, друга причина за бързото нарастване на градското население е и предоставянето на Грозни на петгодишен привилегирован срок, в продължение на който на зачислените към града граждани безплатно се предоставя земята под постройките в размер на 400 квадратни сажена*. Затова още в средата на май 1871 г. градското обществено събрание избира градски комитет, който пристъпва към разглеждането на множеството заявления за зачисляване на граждани към града.

Трябва да се отбележи, че Грозни всъщност е предимно руски град по своя етнически състав. При население 2 615 д. през 1872 г.[19], към 1875 г. в него живеят 16 чеченци, а през 1877 г. техният брой е 90, по-голямата част от които са военни в състава на планинската милиция, впоследствие изведена от града[20]. В града освен служещи царски офицери и чиновници от чеченски произход, живеят и богати чеченци занимаващи се с търговия и промишленост. Бързото нарастване на града, свързано с икономическия му просперитет, става за сметка на чеченското население, като според официалната царска статистика от 1897 г. от 15 564 д. живеещи в Грозни само 502 са чеченци. Дори една четвърт от тях не са граждани, а лица лишени от свобода и излежаващи наказание в Грозненския окръжен затвор[21]. Това се дължи и на действащия от 1893 до 1901 г. закон „За забраната на планинци, които не са на държавна служба или се намират в оставка (не с офицерски чин), да живеят в града“, с който се забранява на местното население да встъпва в арендни отношения извън своята територия, да пътува по полевите пътища, които са във владение на казшките станици, да се заселва и да има недвижима собственост в градовете и селата на областта. На базата на този закон през 1894 г. от град Грозни са изселени около 2/10 от чеченците и до 1901 г. включително се забранява заселването в него на чеченски търговци. В същото време се наблюдава активно нарастване на славянското население на града. Голяма част от преселниците са от централните части на Русия, които идват да работят на строежа на новата железница или в нефтепреработвателните фабрики. В Грозни живее и голям брой военнослужещи, които са в отпуск за неопределено време или са пенсионирани от редиците на руската армия. От 1862 г. до 1897 г. населението на Грозни се увеличава 6 пъти. За сравнение населението на областния град Владикавказ нарства 2 пъти за същото време[22].

Интересно е да се отбележи, че когато Грозни получава статут на град, се повдига въпроса и за присъединяването към него на разрасналата се станица Грозненска. Но заможните казаци, които не желаят да се разделят с привилегиите, които им дава заеманият статут в Терската казашка войска, се възпротивяват на това и по тяхно настояване станица Грозненска не е включена дори в окръга, център на който е Грозни. Този административен парадокс по-късно ще доведе до неочаквани обрати за развитието на града.

Първият градоустройствен план на Грозни е от 1871 г. На него освен съществуващите сгради и малък брой улици, са очертани и скици на бъдещи строежи. В средата на 70-те години на XIX в. в Грозни има 11 810 сгради, в това число 468 каменни и кирпичени, а останалите са дървени и паянтови. Наличието на такъв тип сгради е характерно за целия Грозненски окръг, където през 1871 г. дървените къщи са 54 %, кирпичените 42,2%, паянтовите 3,3 % и каменните 0,5 %[23]. В Грозни каменните и кирпичените къщи принадлежат на търговци, в това число и на зараждащата се чеченска буржоазия[24]. Както и в другите промишлени центрове на Русия, в Грозни има множеството дървени постройки за работниците и техните семейства. Някои от нестабилните постройки обаче биват разрушени при приижданията на р. Сунжа, която минава през града. Това е и причината често живеещите на левия бряг на реката да останат без достъп до единствения пазар, намиращ се на десния. Улица „Дворянская“ (днешната улица „Ленин“), на която е разположен пазара, е и основното място за търговия и социални контакти.

За периода 1874 - 1876 г. в Грозни 2 пъти се увеличава броят на търговците, 4 пъти на занаятчийте, 2 пъти на работниците в промишлени предприятия, а 2 пъти намалява броя на

селяните[25]. Количеството на търговците в Грозни стремително нараства, като само за 1896 г. в града има 323 търговски учреждения с търговски оборот около 2,5 млн.рубли. Нарастналият праичен оборот води още през 60-70 години на XIX в. до развитието на банковата система. На 30 септември 1872 г. в град Грозни е открита обществена банка, като част от годишните ѝ доходи се отделят за градския бюджет. Грозненската обществена банка може да осъществява следните операции: приемане на депозити, шкантиране на полици, предоставяне на заеми срещу залог на ценни книжа, стоки, бижута, а също и недвижимо имущество, намиращо се в град Грозни. Банката може да осъществява покупко-продажба както за своя сметка, така и с държавни ценни книжа, акции и облигации, гарантирани от правителството и от градското управление[26]. През 1895 г. в Грозни открива свой клон и Азово-Донската търговска банка (на снимката в ляво) – една от най-старите местни кредитни учреждения. В града започва да действа и Взаимнопомагателно кредитно дружество, начело на което стоят руски и чеченски предприемачи. В него членуват и едни от най-големите индустриалци, търговци, наемодатели и други собственици в Грозни. Като цяло откриването в Чечня на банкови и кредитни институции води да интегрирането на региона в банковата и икономическата система на Руската империя.

Един от основните проблеми на крепостта Грозная, а след това и на града, е липсата на пътища, които да я свързват с централната част на Русия. Това е и основен недостатък на комуникациите в цялата страна, който, особено след поражението на Руската империя в Кримската война, излиза на преден план и се превръща в част от т.нар. политика на „съсредоточаване“. Най-голяма е необходимостта от строителство на железопътни линии, което е свързано с привличането на частни капитали. Поради това през януари 1857 г. се учредява Главно дружество на руските железници като частно дружество, но поддържано от правителството чрез гарантиране на определени доходи на базата на вложените капитали. От 1857 г. започва усиленото железопътно строителство, което продължава до войната с Османската империя през 1877-1878 г. След известен период на затишие, настъпва ново оживление през 90-те години на XIX в. Развитието на железопътната система изиграва важна роля в икономическото развитие на старната.

За 4 години – от 1867 г. до 1871 г. са построени 8400 версти* – два пъти повече, от наличните към този момент в цялата страна железопътни линии. През този период се обсъжда и строителството на Кавказка железопътна линия. В резултат през 1872 г. е организирано Дружество на Ростово-Владикавказката железница, а през юли 1875 г. е открито движението за пасажери и товари по цялата линия. Съоръжаването ѝ води до нов етап в икономическото усвояване на Северен Кавказ. Това е и част от вижданията на царската администрация, че „съкращаването на разстоянието, отделящо Кавказ от империята“[27] ще доведе до укрепване на позициите на Русия в региона.

Дълго време след сторителството на жп линията Ростов-Владикавказ, въпросът за прокарване на железопътен транспорт специално в Грозни не съществува. Споменава се само в някои варианти за съединяването на Ростов с Каспийско море и Баку, който по това време е главен промишлен център за добив и преработка на нефт за Русия. Строителството на железопътна линия в Грозни се отлага с около 20 г.

Изграждането на разклонения на железопътната линия Ростов-Владикавказ, заема основно място в проектите на руското правителство след Руско-турската война 1877-1878 г., като аргументите за посторяването им са от икономически, военен и политически характер. От една страна разклоненията на жп линията ще допринесат за вътрешен и външен износ на зърнени стоки от хлебородните райони на Северен Кавказ, които до този момент железопътната магистрала заобикаля. Аргументите от военен характер са свързани непосредствено с поуките от изминалата война. Подчертава се затруднението по мобилизацията и окомплектоването на кавказките войски. Също така поддържането на значителни военни сили за осигуряване на спокойствието в Дагестан и Чечня води до неотложната необходимост за свързването на Ростово-Владикавказката железница и със Закавказието. На връзката с Каспийско море и иранската граница пък се отдава политическо значение с цел да се неутрализира нарастващото английското влияние в Иран и Средна Азия.

Изграждането на жп линия в Грозни е най-вече свързано с развитието на новия нефтопромишлен център в района. Някои автори смятат, че то се дължи и на развитието на балноелечението, свързано с минералните извори в региона[28]. От значение е също така, че при лоши климатични условия целия Грозни и околностите му остават откъснати от външния свят, което води и до гигантски скок в цените на продуктите.

В средата на 80-те г. XIX в. нефтът в Грозни започва да привлича все повече производители на петрол. В началото на 90-те години благонадеждността на грозненския нефтен район е доказана и това води до отхвърлянето на всякакви съмнения, че жп линията трябва да мине през града. Но не съвсем...Интересна е историята затова как всъщност планираната да премине през града жп линия, се построява в неговата околност и по-точно в станица Грозненска.

През 1892 г. инженерите по жп строителството се обръщат към Грозненската градска управа с

молба да се отдели част от градската земя за строителството на жп гара и депо. Градоначалникът и неговите приближени решават да забогатеят за сметка на града. Градските управници, имайки представа какви „големи“ пари се взимат на други места от строителите на жп линии, и уверени, че линията не може да заобиколи градските земи, решават да отговорят на строителите, че града може да отдели земи за гара и депо, но само срещу 60 рубли на квадратен сажан. Инженерите се разгневяват и тогава решават да се обърнат към жителите на станица Грознеска с предложение, ако им отделят земя, да построят именно там жп гарата и депото. Казаците се оказват по-далновидни и преценявайки изгодите, които ще им донесе построяването на гарата в техните земи, се съгласяват да отделят толкова земя, колкото е нужно[29]. Така на 1 май 1893 г. на гарата (на снимката в дясно) в станица Грознеска пристига първият влак, а само няколко години по-късно по протежението на линията започват да „никнат“ рафинерии, което води до значителни печалби за казашката върхушка.

Възникването на грозненския индустриален район се отнася именно към 90-те г. на XIX в. Неговото развитие преди това се затормозява от отсъствието на жп линии, местни капитали, откъснатост от пазарни пазари, съществуващата откупна система.

Първите данни за добив на нефт в Грозни се отнасят към 1823 г. За 70 г. съществуване на грозненската нефтопреработвателна промишленост до построяването на железницата през 1893 г. са добити 3,2 млн. пуда нефт, което се дължи и на по-примитивните начини за добиване на нефт. От 1893 г. започва пробиване на кладенци със сонди и широка експлоатация на нефт. На 28 юни 1893 г. фирмата на И. А. Ахвердов и Ко залага първата сонда в т.нар. Ермоловски участък на Алхан-Юрт (на 15 км от Грозни), която на 6 октомври дава фонтан с мощност до 0,5 млн. ведра* на ден. Успехът на Ахвердов привлича вниманието и на други предприемачи към грозненските нефтени находища, като в началото на XX в. нефтената промишленост се концентрира в северозападна посока от Грозни, където възникват крупни нефтопреработвателни предприятия, принадлежащи на известни чуждестранни и руски фирми. В резултат към 1900 г. нефтодобива на Грозни представлява 4,9 % от цялата нефтена промишленост в стараната, а към 1905 г. – 10%[30].

На базата на развиващата се нефтена промишленост в района на Грозни се обособява Грозненския заводски център. В началото на XX в. тук се намират 4 нефтопреработвателни завода, два от които, фирмата на Ахвердов и Ко и Дружеството на Владикавказката железница, представляват 84,5% от дела в нефтената промишленост в региона с годишна производителност 4,8 млн.рубли и 186 работници. Към тях има обслужващи нефтената промишленост заводи като чугунолеярни, заводи за оборудване на сонди и няколко малки котелно-механични работилници. В Грозни към 1905 г. броят на работниците е над 11 хил., от тях 6 хил. са работници в нефтената промишленост, 3 хил. – железопътни работници, 650 – работници в рафинериите, 1600 – в градските предприятия и т.н.[31] Условието на труд са тежки поради липсата на механизация, ниската работна заплата, 13 – 15 часов работен ден, лоши жилищни условия. Натрупаното недоволство на грозненци става част от надигащото всеобщо недоволство на работниците в империята.

С продължението на Владикавказката жп линия до Грозни (линията Беслан-Грозни), а през 1894 г. свързването на последния с каспийското пристанище Петровск (Линията Беслан – Грозни – Гудермес – Кади-Юрт – Хасав-Юрт – Чир-Юрт – Петровск), се постигат най-вече две неща. Първо, Владикавказката жп магистрала стига до Каспийско море, където се свързва с нефтопреработвателния район на Баку и се създава възможност за износ на нефтени стоки от Закавказието и Грозни към Черно море. Развитието на нефтопреработвателния район на Баку се вижда от преноса на нефтени продукти по Владикавказката жп магистрала преди и след построяването на отсечката Беслан – Грозни, а именно ако през 1891 г. са превозени 1,7 млн.пуда нефт, то в 1895 г. са превозени 9,5 млн.пуда. През 1900 г. размерът на транзитираните нефт и нефтени продукти достига до 40 млн.пуда или това е 23 пъти повече, отколкото през 1891 г.[32] И второ, благодарение на Владикавказката жп линия се утвърждават като крупни търговски пристанища Новоросийск на Черно и Петровск на Каспийско море.

Освен с нефта, регионът става и важен зърнопроизводителен център. Развито е и лозарството, градинарството и животновъдството. Най-бързо нарастват посевите на царевица и пшеница. В Грозненски окръг през 1876 г. царевицата достига 57%, а през 1890 г. – 78% от общата реколта на зърно[33]. През 90-те г. на XIX в. царевицата става водеща зърнена култура за Чечня и Ингушетия, а по реколта на зърно Грозненски окръг заема първо място сред другите окръзи на Терска област. Развитието на пазарните връзки на Грозни с другите руски територии води до увеличаване на търговската дейност в града. Търговските обороти на града към 1900 г. са повече от 3,8 млн. рубли или около 77% от целия оборот на района[34], а броя на предприятията достига 1/3 от всички търговски предприятия в региона. В началото на XX в. Грозни се превръща в крупен търговски център на Северен Кавказ, привличащ към себе си значителен приток на стоки както от другите райони на Терска област, така и от съседните области.

С разрастването и икономическото развитие на града се появява нуждата от образователни и културни институции, които да „отгледат“ зараждащата се интелигенция. Общата картина на нивото на образование на Кавказ е много лоша – по този критерий е на последно място в Руската империя. Липсата на светско образование сред местното население е и една от причините за

ограничения му достъп до административни длъжности и воински чинове в империята.

Намиращите се в Терска област училища с преподаване на кавказки езици са съкратени през 1879 г. до 1883 г. от 17,9 на 9,6 % . От 1883 г. до 1884 г. спадат на 1,2%. От 1885 – 1888 г. до 0,6 %, за да изчезнат съвсем през 1891 г. През 1886 г. от 41 хил. население на Чечня, грамотни са 211 човека, от тях 69 могат да пишат на руски и 142 на арабски[35]. В същото време броят на светските учебните заведения в Терска област се увеличава и ако през 1863 г. обучаващите се са 195 д., то през 1886 г. техният брой е вече 7 447 д.[36]

По друг начин стои въпроса с духовните училища. Според статистика от 1871 г. мюсюлманското население на Кавказ е 46, 79 %. По статистически данни в Терска област през 1876 г. има 582 джамии, а през 1887 г. – 615. Специално за Грозненски окръг броят е 144. Към тях се създават духовни училища - медресета* и мектебета**. В началото на ХХ в. броят на медресетата в Терска област е 115, а на мектебетата – 138[37]. Основният метод на учене в тях е заучаването на арабски език на молитви и религиозни текстове, четене на Корана и изучаването на религиозни догми. Колкото до наличието на частни учебно-възпитателни заведения, такива могат да откриват и поддържат само руски подданици.

Как стои въпросът с образованието и в Грозни. През 1859 г. в крепостта Грозная работи планинско училище, в което се обучават 60 възпитаника. То е открито с цел обучаването на местни деца да говорят, четат и пишат на руски, както и да изучават начална аритметика. Училището не просъществува дълго и е закрито. Но през ноември 1863 г. е открито начално планинско училище. То е двукласно, а завършилите го успешно имат право да продължат образованието си в гимназии. Първоначално Грозненското планинско училище се помещава в държавно помещение, посторено от кирпич. С времето сградата съвсем се износва и през 1871 г. се взема решение да се наеме нова къща в Грозни за 10 г. срок за 1000 рубли годишно, като хазяйнът на тази къща за определения срок се ангажира да осъществи основен ремонт. През 1872 г. от бюджета за наема на училището са отделени 1500 рубли годишно, като малко по-късно тази сума се увеличава символично и Грозненското училище е с най-ниската издръжка на година в сравнение с другите градове в Терска област (Приложения, Таблица №2). През първата учебна година постъпват 40 ученици, обучавани от 3 учители. За обучението се заплаща между 3-5 рубли на година, а бедните се освобождават от такси. Към училището има и пансион. Предметите, които се изучават са руски език (четене и писане), аритметика, география, религия и краснопис. Завършващите с хубав успех се приемат без изпит в уездните училища и гимназии в Кавказки учебен окръг. За особен престиж се смята приемът на възпитаници на Грозненското планинско училище в Ставрополската гимназия, която се смята за много престижно учебно заведение и където за планинците е отделена квота от 3 човека. Приемат се само кандидати, които знаят добре руски и могат да издържат изпит в съответния за възрастта им клас. Към края на 90-те г. на ХІХ в. в планинското училище и другите учебни заведения в Грозни се появяват преподаватели-чеченци, завършили Ставрополската гимназия и успели да се образуват в институти и университети.

Един от главните проблеми в планинското училище не само в Грозни, но и на други места, е езиковата бариера между учители и ученици. На последните се преподава още от самото начало на руски, тъй като липсват местни образовани кадри, които да могат да преподават на местни езици. Това води до зазубряне на определени изрази и до изоставане на неруските възпитаници в образователния процес. Единствено пансионите, където учениците могат да общуват по-свободно помежду си, са мястото за бързо научаване на руски език. Всъщност в планинските училища не се приемат много планинци, защото за тях има ограничения в квотите и при положение, че няма светски училища в аулите, нивото на грамотност остава ниско.

На учителите, преподаващи в планинското училище през 1880 г. със специална програма разработена от Кавказки учебен окръг, им се вменяват и изследователски функции. Те трябва да събират краеведческа информация за региона като название на различните аули, произход на имената им, население, географско положение, климат, почви, растения и животни. Но тази амбициозна програма не постига успех. От друга страна възпитаниците на планинското училище събират информация за местния фолклор, а в училище се поощрява изучаването на полезни традиционни игри на местното население.

В Грозненското планинско училище се провеждат и културни мероприятия. През 1896 г. училището се сдобива със свой оркестър. Провеждат се „домашни“ спектакли за учащите, техните родители и по-видни личности. Също така е открита и библиотека, която от 1865 г. става публична и общодостъпна за всички граждани.

От 1889 г. в училището се провежда и задължителна военна гимнастика, чиято цел е да запознае децата с основите на войнската дисциплина, да развива техният патриотизъм и да способства за физическото им развитие. В училището се изучава също така дърводелство и стругарство, а възпитаниците му участват на множество промишлено-художествени изложения[38].

През 1867 г. в Грозная е открито женско безплатно училище, състоящо се от два класа:

подготвителен и първи. То се издръжа предимно благодарение на доброволни дарения. До 1917 г. училището дори няма постоянно собствено помещение, въпреки че в началото на ХХ в. в него се обучават повече от 200 ученика и че е преобразувано в прогимназия. А едва през 1896 г. е открито и градско Пушкинско училище (на снимката в ляво; от 1951 г. средно училище № 13)[39].

С превръщането на крепостта Грозная в град и едновременно с бурното му икономическо развитие, се заражда и „жаждата“ на обществото за културни събития. Така през 1876 г. любителите на театралното изкуство в Грозни сформират свое дружество. Официалното учредяване на „Дружество на любителите на театрално изкуство“ се състои на 6 октомври 1877 г. Първите години след учредяването му са наистина успешни. Спектаклите, които се изнасят от любители 2 пъти в седмица, носят все по-големи приходи. А когато с времето необходимостта от помещение за театър става належаща, 10 от най-активните членове на дружеството взимат заем от банка в размер на 6 хил.рубли и построяват първия театър в Грозни, който в съветско време се превръща в Дворец на пионерите и учениците, а днес в сградата се разполага кметството на града. В тетъра се играят любителски постановки, а събраните пари отиват за погасяването на кредита. В средата на 80-те г. на ХІХ в. зданието става собственост на дружеството.

За приобщаването на гражданите към културния живот роля изиграват и новопоявяващите се музикални дружества. С особена популярност в Грозни се ползва „Дружество на любителите на музиката“ към Воздвиженския военен клуб. В дните, когато има концерти, залите са пълни, а по отношение цената на билетите – тя е в размер на 50 копейки, което я прави общодостъпна[40]. Появяват се и други обществени организации, които са свързани с развитието на техническите средства за представяне на нов вид изкуство в първата половина на ХІХ в. в Европа като фотография и кино. Те бавно, но сигурно навлизат и в руската градска среда. В Грозни на границата между двата века се появяват сдружения на фотографите и първите кина. Възникват и много други любителски сдружения – на хоровото пеене, на медицината и др. За дейността на всички тези сдружения и за културни мероприятия, общината не отпуска пари. Но това не е изключение, а по-скоро правило, защото от средата на ХІХ в. руското правителство, виждайки изгодите от функциониране на обществени организации, свързани най-вече със съкращаване на държавните разходи за социалните нужди на населението, постепенно опростява процедурата за тяхното учредяване.

Във връзка с начина на управление на градовете в Руската империя през 1870 г. е проведена градска реформа, която заменя съсловните органи на управление с безсъсловни – Градска дума* (на снимката в ляво – сградата на институцията) и Градска управа**, членовете на които – гласни *** – се избират за 4 години. Думата се сформира на базата на имуществен ценз по специални курии, създадени в зависимост от размера на данъка, плащан на градската хазна. Длъжностните лица също се избират на основа на имуществен ценз, което се отнася и до избирането на гласни в Градската дума. С повишаването на ценза през 1892 г. се съкращава броя на избирателите. В Терска област „Градската разпоредба“ е утвърдена през юни 1892 г. и е въведена едновременно за градовете Георгиевск и Грозни. В „Разпоредбата за град Грозни“ се определя кои лица нямат право да са със статут на граждани: „Всички, които са следствени, подсъдими или под надзора на полицията по политически причини. Умишлено банкрутирали. Неизправни данъкоплатци. Държавни преселници, изпратени в други губернии. Лица, които ще постъпват на военна служба. Временно задължени селяни.“[41] Всички, които искат да станат граждани на Грозни, трябва да представят удостоверения за напускане на предишно местожителство и справка за отсъствия на пречки за зачисляването им като обитатели на града. В май 1895 г. в Грозни е учредена Градската дума – разпоредителен орган на градското управление. Изпълнителен орган се явява Градската управа. Начело и на двата органа стои градоначалникът, който се избира на общо събрание на гласните от думата и се утвърждава от началника на областта. С избирателни права се ползват: лица, които имат недвижима собственост в Грозни на стойност не по-малко от 300 рубли; търговци от І и ІІ гилдия, имащи търговско-промишлени предприятия не по-малко от една година; акционерни компании и тръстове – чрез своите представители; граждани, навършили 25 годишна възраст[42]. Така градските власти всъщност представляват интересите на една много малка част от населението, което им позволява да действат предимно в свой интерес. Например забранителният закон от 1893 г. за заселване на представителите на местното население в редица населени пунктове, включително и в Грозни, определено е в полза на руските предприемачи, като по този начин са предпазени от конкуренция. От друга страна това принуждава състоятелните чеченски предприемачи да използват заобикалящи закона начини, за да се занимават с търговия и да придобиват недвижима собственост в града. Не са малко и злоупотребите вършени от градските власти, свързани най-вече посегателства над градската хазна.

Към края на ХІХ в. обликът на Грозни бързо се променя. Така в местните вестници от края на на века може да се прочетат констатации като: „градът се разраства и се застроява не за дни, а за часове“ или „каменни двуетажни жилища с изящни входни врати и архитектура никанат като гъби“[43]. Един от първите хотели в Грозни е хотел „Франция“*(на снимката в дясно), където често отсядат пътуващи актьори. През 1892 г. в центъра на Грозни е открита първата пощенско-телеграфна кантора, а през 1898 г. е построена специална двуетажна сграда на телефонната централа. През 1912 г. е построена сградата на Грозненската реална гимназия.

Към 1911 г. в града вече има няколко по-високи и модерни масивни постройки, а именно сградите

на Градската дума, на Азовско-Донската търговската банка, на женската гимназия с основно училище, на хотел „Франция“, на един малък, но с гръмко название хотел – „Гранд-Хотел“. Управата на града отделя внимание и за озеленяването на улици и площади. Широките булеварди с дървета скриват мизерните и с неравномерни очертания квартали на града. От друга страна построяването на железопътната линия в голяма степен допринася за промяна на облика на града, обособявайки жилищната територия от промишлените предприятия.

Санитарните условия в Грозни са силно занижени. Така например, водата която грозненци пият, идваща от Сунжа, води до чести стомашно-чревни заболявания с висока смъртност сред гражданите. След като избухва и тежка епидемия на холера през 1892 г., започват искания за чиста питейна вода. Но градското управление дълго време не е в състояние да отговори на нуждите на града за чиста питейна вода и водопровод е построен едва 1903 г. Това не е единственият проблем, защото една от ежедневните теми в местните вестници е мръсотията в града. Примерите, които описват са потресаващи, като например за разлагащи се животни в канавките на улиците, за затънали в мръсотията по улиците коне, особено когато времето е лошо и на някои места дълбочината на мръсотията и калта достига 30-40 см. Включително и един особено потресаващ случай от 1911 г., когато през ноември в централните части на града е намерен труп на възрастен човек в голяма мръсна локва, под заседналия му в същата локва фургон. Както се отбелязва в една от статиите „Всички вестници препечатват, как човек се е удавил в мръсотия в центъра на Грозни“^[44]. Други бедствия в града пък са предизвикани от уличното осветление. То наброява около 40 улични фенера с керосинови лампи или стеаринови свещи, поради което често избухват пожари. Първата и единствена павирана улица в града се появява едва 1913 г.

Медицинското обслужване на гражданите също не е на ниво. Дълго време след като Грозни става град в него действа една аптека и една военна болница. Към всеки от окръзите има по един старши лекар, който наглежда болничните заведения, следи за хигиената във войската, посещава аулите, където от услугите му могат да се възползват местните жители. Край нефтените находища на Грозни също са открити първични медицински учреждения - приюти, в които се оказват медицинска и спешна помощ, а на болните се дават безплатни лекарства. Със закон от 1897 г. устройството на лазарети към нефтените заводи става задължително. През 1876 г. императорът утвърждава решение на Държавния съвет за издръжка на болнични учреждения към Майкопското, Налчикското и Грозненското планински училища да се отпускат по 1500 рубли годишно. Съществуват и частни медицински учреждения, като например откритата през 1897 г. в Грозни частна женска болница, но тъй като престоят на ден е скъп – от 2 до 7 рубли, от нейните услуги могат да се възползват само заможните семейства. Заедно с появата на болнични заведения, се развива и аптечната мрежа, като аптеките се оборудват със съоръжения за съхранение, приготвяне и продажба на медикаменти.

През 1913 г. Грозни наброява 30,400 д. Той се превръща от военна крепост в един типичен имперски промишлен център. Въпреки че в него живеят чеченци, евреи, арменци и представители на други народности, той си остава предимно руски град, тъй като руското население е мнозинство. По отношение на градската среда не може да се каже, че това е модерен за времето си град. Такъв той става едва през съветския период. Но Грозни, както и другите севернокавказки градове, успява да се интегрира в системата на управление и икономическия живот на Руската империя. В него чрез образователните и културни институции навлиза руската култура и език, които водят до зараждането на местна интелигенция. Интегрирането на Грозни към живота в империята води и до приобщаването към общите за Русия социални проблеми, свързани най-вече с труда на работниците и живота на селското население. Не е случайно, че градът е възхваляван от съветската историография като стожер на социалистическата революцията в Северен Кавказ. Така освен с ползите от превръщането на Грозни в град, жителите му се сблъскват и с проблемите, които ще разклатят основите на Руската империя.

Приложения:

Таблица №1.

Развитието на железопътната мрежа на Владикавказта железопътна компания (1875-1901)

Железопътна линия

Въвеждане в експлоатация

Дължина във версти

Ростов - Владикавказ

2 юни 1875 г.

652

Тихорецкая - Екатеринодар

15 юни 1887 г.

} 254

Екатеринодар - Новороссийск

25 юни 1888 г.

Беслан - Порт-Петровск

1 януари 1894 г.

250

Минеральные Воды - Кисловодск

1 януари 1894 г.

61

Бештау - Железноводск

1897 г.

5

Кавказская - Ставрополь

1 януари 1897 г.

144

Порт-Петровск - Дербент - Баладжары

1900 г.

337

Тихорецкая - Царицын

1 юли 1899 г.

501

Кавказская - Екатеринодар

1901 г.

127

Всичко

2331

Таблицата може да бъде видяна на Интернет адрес:
http://hist.citl.cc.rsu.ru/Don_NC/XIXend-XX/S-E_prom_trans.htm#Razvitie_GD (12.11.2011)

Таблица №2. Бюджет на град Грозни (1887 г.)

№

Разходи

Руб.

Коп.

Сравнение

1

Издръжка на градското обществено управление

5038

00

най-ниската сред обл.градове

2

Поддръжка на обществени сгради

419

60

-

3

Издръжка на учебни заведения

1668

00

най-ниската сред обл.градове

4

Издръжка на благотворителни заведения

702

94

-

5

За военни нужди

1493

43

-

6

Отопление и осветление на затворите

487

54

-

7

За медицина

1315

00

-

8

Издръжка на полиция и пожарна

6663

83

най-ниската сред обл.градове

9

Поддръжка и строеж на мостове

няма средства

-

-

10

Осветление на града

429

00

Осветлението на Владикавказ е 4662 руб.

11

За строителство

няма средства

-

-

Всичко:

18217

34

-

Таблицата е налична в книгата на З.И.Ибрагимова „Чеченцы в зеркале царской статистики (1860 – 1900). М., 2006, с.175

Таблица №3. Национален състав на интелигенцията в Терска област в края на XIX в. разпределена по групи в процентно съотношение

Националност

Админи-

страция

Обществена служба

Юридичес-ка служба

Богослу-

жение

Педагогичес-ка дейност

Наука, изкуство

Медицина

Телеграф, телефон, поща

Руснаци

50

53,4

76,7

57,8

60,2

58,8

72

81,1

Чеченци

22

10,7

-

9,4

1,4

-

0,8

0,2

Други народи в Терска област

28

35,9

23,3

32,8

38,4

41,2

27,2

18,7

Таблицата е налична в книгата на З.И.Ибрагимова „Чеченцы в зеркале царской статистики (1860 – 1900). М., 2006, с.177

Таблица №4.

Брой грамотни чеченци в Грозненски окръг (1897г.)

Брой грамотни чеченци в Грозненски окръг (1897г.)

Възраст

М.

Ж.

Всичко

4 години

4

1

5

5 години

10

-

10

6 години

17

9

26

7 години

60

21

81

8 години

135

40

175

9 години

126

50

176

10 години

232

72

304

11 години

141

61

202

12 години

250

71

321

13 години

188

57

245

14 години

202

67

269

15 години

265

54

319

16 години

219

57

276

17 години

166

57

223

18 години

213

61

274

Таблица №5.

Разпределение на чеченското население по заетост в гр.Грозни (1897 г.)

№

Заетост

Самостоятелно

Член на семейство

М.

Ж.

Всичко

М.

Ж.

Всичко

1

Лишени от свобода

119

2

121

-

-

-

2

Администрация, съд, полиция

39

-

39

8

15

23

3

Средства от хазната и обществени учреждения

25

1

26

-

-

-

4

Търговия с тъкани

18

-

18

19

44

63

5

Земеделие

17

1

18

6

7

13

6

Частна дейност

8

3

11

-

2

2

7

Приходи от капитали и недвижими имоти

8

3

11

20

36

56

8

Въоръжени сили

6

-

6

2

6

8

9

Търговия със селскостопански продукти

5

-

5

9

9

18

10

Обществена и съсловна служба

4

-

4

2

3

5

11

Търговия със строителни материали и гориво

2

-

2

-

-

-

12

Мюсюлманско богослужение

1

-

1

-

3

3

13

Животновъдство

1

-

1

1

3

4

14

Обработка на метали

1

-

1

2

4

6

15

Производство на облекло

-

3

3

3

7

10

Всичко:

466

21

487

111

178

289

Таблицата е налична в книгата на З.И.Ибрагимова „Чеченцы в зеркале царской статистики (1860 – 1900). М., 2006, с.165

Снимки*:

Град Грозни в края на XIX – началото на XX в.

„Александровска врата“

Ул. „Кузнецкая“ и „Гранд Отел“

Главната алея в градския парк със сградата
на театъра в дъното

Паметникът на ген. А. П. Ермолов в Грозни,
началото на XX в.

[1] Дегоев, В.В. Большая игра на Кавказе. М., 2003, с.163

[2] Кавказские письма А. П. Ермолова М. С. Воронцову. СПб., 2011, с. 53

* Днес на това място се намира парк А. П. Чехов, разположен в центъра на град Грозни на левия бряг на р.Сунжа.

[3] Лесин, В.И. Генерал Ермолов. М., 2011, с. 272-273

[4] Блиева З.М. Система управления на Северном Кавказе. Владикавказ, 1992, с.70

* Рисунката на крепостта е от 40-те г. на XIX в. и принадлежи на художника А. П. Дьяконов. Намерена е през 1956 г. от двама кавказоведи - И. З. Пономарев и Б. С. Виноградов във фондовете на Руския държавен музей в Санкт Петербург. Приложеното тук изображение е от книгата на: Шабаньяц, Н.Ш. Город Грозный. Грозный, 1972, стр.8

[5] Казаков, А.И. Страницы истории города Грозного. Краеведческие этюды. Грозный, 1989, с.3

[6] Город Грозный. Популярные очерки истории. / Сост. А.И. Казаков — Грозный, 1984, с.6

[7] Шабаньяц, Н.Ш. Город Грозный. Грозный, 1972, с. 10

* станица – казашко село

[8] Казаков, А.И. Страницы истории..., с.5

[9] Казаков, А.И. Город..., с.8

[10] Малахова Г.Н. Становление и развитие российского государственного управления на Северном Кавказе в конце XVIII-XIX в. Ростов-на-Дону. 2001, с.145

[11] Казаков, А.И. Город..., с. 11

[12] Зиссерман, А.Л. Двадцать пять лет на Кавказе (1842 – 1867) . СПб., 1879, Ч.2 (1851 – 1856), с.268

[13] Дегоев, В.В. Цит.съч., с. 181

[14] Казаков, А.И. Страницы истории..., с.16

[15] Зиссерман, А.Л. Цит.съч., с.269

[16] Записки полк. Де-Саже о военных действиях в Азиатской Турции в 1854 и 1955 годах. – Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Тифлис, 1888, т. 11, с. 450

* наиб – управител на териториално-административна единица в имамата на Шамил

[17] Дегоев, В.В. Цит.съч., с.192

** 1 пуд = 16.3804815 кг

[18] Казаков, А.И. Город..., с. 19

* сажень – стара руска мярка за измерване на разстояние. 1 сажень = 2,134 метра

[19] Куприянова, Л.В. Города Северного Кавказа во второй половине XIX века. М., 1981, с.200

[20] Ибрагимова, З.Х. Чеченцы в зеркале царской статистики (1860 – 1900). М., 2006, с.9

[21] Пак там, с.31

[22] Ибрагимова, З.Х. Мир чеченцев. XIX в. М., 2007, с.838

[23] Шабаньянц, Н.Ш. Цит.съч., с.10

[24] Ибрагимова, З.Х. Чеченский народ в Российской империи: адаптационный период. М., 2006, с.631

[25] Ибрагимова, З.Х. Мир..., с.839

[26] Пак там.

*верста – руска единица за измерване на разстояние. 1 верста = 1.0668 км

[27] Куприянова, Л.В. Цит.съч., с. 53

[28] Казаков, А.И. Страницы истории..., с.24

[29] Пак там, с. 25-26

* ведро – стара руска мярка за течности. 1 ведро = 12,3 литра

[30] Куприянова, Л.В. Цит.съч., с.128

[31] Ибрагимова, З.Х. Царское прошлое чеченцев. Политика и экономика. Москва, 2009, с.479

[32] Куприянова, Л.В. Цит.съч., с.115

[33] Пак там, с.101

[34] Пак там., с.103

[35] Ибрагимова, З.Х. Чеченцы в зеркале ..., с .17

[36] Пак там, с. 19

* Медресе (от арабски: мадраса или буквално „място, където се учи“) - мюсюлманско средно или висше училище, подготвящо мюсюлмански свещенослужители, учители в началните мюсюлмански училища - мектеби, а също така и държавни служители в някои страни от Близкия Изток.

** Мектеб (от арабски: училище) - начално училище за ислямски науки. В тях се изучава Корана, четене, писане и граматика. В случая също означава начална школа за обучение на деца, намиращо се обикновено на територията на джамията. Обучението в мектебе е степен преди обучението в медресе.

[37] Ибрагимова, З.Х. Чеченцы в зеркале ..., с.18

[38] Пак там, с.19-23

[39] Казаков А.И. Страницы истории..., с.29-30

[40] Ибрагимова, З.Х. Мир..., с.840

* дума - парламент

** Градска управа – изпълнителен орган на Градската дума в дореволюционна Русия.

*** гласни (на рус.ез. гласный) – членове на Градската дума и управа в Руската империя

[41] Пак там, с.837

[42] Ибрагимова, З.Х. Кавказцы. М., 2010, с.138

[43] Пак там, с.136

* Сградата съществува до войната перз 1994 г. на проспект „Революция“.

[44] Шабаньянц, Н.Ш. Цит.съч., с.15

* Използваните снимки могат да бъдат видени на Интернет адрес:

<http://www.etoretro.ru/city2218.htm> (04.11.2011); <http://www.flickr.com/photos/wsport-shatoy/> (04.11.2011); <http://www.liveinternet.ru/users/kakula/page454.shtml> (04.11.2011)